

KARAHANLILAR : (932-1212)

Karahanlılar devri, Orta Asya Türk tarihinin Göktürkler, Selçuklular, İlhanlılar ve Temürlüler gibi en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Bu devletin sahası, Hazar ve Aral denizlerinden başlayarak Çin sınırlarına kadar uzanır ve her iki Türkistanı da içine alırdı. 840 tarihlerinde Uygurların inkırazı üzerine, Fergana taraflarında beliren Karahanlılar, daha sonra Şarkî Türkistan'ı, 990 senelerinde de Samanilerin elinden Batı Türkistanı almışlardır. Bundan sonra Gaznelilerle komşu olmuşlar, onlarla ilgilenmişlerdir.

Karahanlıların batıdaki komşuları: Oğuzlar, Hazarlar ve Bulgarlardır. Doğudan komşuları Kitan sülâlesinin hâkim bulunduğu Çin'dir. Güneyde Gazneliler, Gurlular, Harezmsâhlar ve Selçuklularla komşudurlar. Böylece birçok yüzyıllar Orta Asya sahasına hakim bulunan Karahanlılar, 1170 senelerinde Karahıtayların Orta Asya'ya gelmeleri üzerine, onların tâbiliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Dörtüzyıl kadar süren saltanatları zamanındaki hükümdarların hiçbirisinin, şarap içmemiş oldukları kaynaklarımızda zikredilir. Keza yine aynı kaynaklara göre, bunların hükümdarları âdil olup, örnek olarak görterilmeğe lâyıktırlar. İdrisi, Coğrafyası'nda bu durumu açıklayarak "Türk hükümdarları çok âdil, terbiyeli olup, ancak halkı kaba insanlardır" demektedir.

Karahanlılar hakkında yazılmış derli toplu bir eser, henüz yok gibidir. Ancak bazı makaleleri bundan istisna etmek icab eder. Bu arada ilk olarak 1870 de neşredilen, Rus âlimi Grigorief'in "Karahanlılar" adlı eserini zikretmek gerekir. Daha sonraları sikkeleri dolayısıyla, bazı İngiliz ve Fransız âlimlerinin, bu devletin tarihiyle ilgilendiklerini görüyoruz. Karahanlılardan devrimize bir hayli meskûkât kalmıştır. Bir tarihçi için, herbiri bir çok bakımlardan önemli olan sikkeler üzerinde, Karahanlı Devletini idâre eden hükümdarların aldıkları ünvanlar bilhassa zikre değer. Ancak öylesine çok ünvanları olan Karahanlı hükümdarları, bunları ancak birçok sikkelerde tamamlayabiliyorlardı. Böyle olunca, yâni bir hükümdar, sikkelerinde, sahip olduğu ünvanlardan bir kaçını zikredince, şimdi incelediğimizde birçok güçlüklerle karşılaşyoruz. Öyle ki, yirmi beş senelik müddet içinde, ayrı ünvanlı bir o kadar hükümdar göze çarpıyor ve Karahanlılar tarihinin, bir amansız taht kavgası şeklinde olduğu söyleniyordu. Gerçekte, durum böyle değildir ve onların hakikî isimleri Satuk, Togan, Çuğ vs'dir. Ötekiler Halifenin verdiği bir yığın ünvanlardır.

Vaktiyle Dorn'un tesbit ettiği üzere, Karahanlı hükümdarlarının hakikî ve devamlı ünvanları "Hakan" olup, bunlara "Hakaniye" de denilmektedir. Ay-

rica bazı İslâm kaynakları, Karahanlı sülâlesinin ceddinin Afrasiyab olduğunu söyleyerek, bunlara "Âl-i Afrasiyab" da diyorlardı. İlk defa olarak Grigorief, devletin adı olarak Karahanlılar tâbirini kullanmıştır. Bilindiği gibi "Kara", Türkçede kuvvetliliği ifâde eder.

Karahanlılar devrinin bir özelliği de, Türkçe için önemleri nihâyetsiz olan iki eserin bize kadar gelmiş olmasıdır. Bunlar Kutadgu Bilig ve Divânü Lügâti't-Türk'dür. Birincisi Yusuf Hâs Hacib'in, sonuncusu ise, Kâşgârlı Mahmud'undur. Kâşgârlının eseri bize, Türklerin hangi dil ve lehçeyi konuştuklarını, âdet ve an'anelerini de söylemektedir. Kutadgu Bilig ise, ilerde daha tafsilatlı görülebileceği gibi, bir nevi İran Şehnâmesinin taklidi gibi görünür. Alberts adındaki bir Alman, bu eserin İbn Sina vasıtasıyla Aristoteles'i takliden yazıldığını; bunun, tarih ve yaşayışla bir alâkası bulunmadığını ve bir çeşit felsefe kitabı olduğunu söyler. Barthold da aynı kanaattedir ve ona göre Kutadgu Bilig " tarihî esaslara dayanan bir eser olmayıp, Türklerin örf, âdet ve yaşayışı hakkında malûmat vermez. Ancak, Türk dili hakkında bir numûnedir". Aslında Kutadgu Bilig, Karahanlılar devrinin idâre sistemini, hükümdarların aldığı ünvanları göstermekte; velhasıl, herbiri tarihî birer kıymet olan olaylardan bahsetmektedir. Bu bakımdan, orjinal bir eser olan Kutadgu Bilig'in değeri, gün geçtikçe artmaktadır. Meselâ Tunga Alp Er, Radloff'un zannettiği gibi "kahraman bir adam" mânasına umumî bir kelime olmayıp, bir tarihî şahsiyetin, uluata kabul edilen Afrasiyab'ın Türkçe adıdır. Reşid Rahmeti de, Kutadgu Bilig'deki Tunga Alp kelimesinin, her yerde tarihî şahsiyet olduğunu anlayamamıştır. Eserin tarihî değeri büyüktür ve gün geçtikçe de tarihî ehemmiyeti artmaktadır.

Karahanlılardan, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, günümüze pek çok sikke kalmıştır. Bu paralar, bütün Asya'ya yayıldığı gibi, İskandinavya yarımadasına da gitmiştir. Önemli olan husus , paralar üzerindeki yazı, işâret, desen ve hükümdarların adları, ünvanlarıdır. Karahanlılardan kalan sikkeler, bu bakımlardan hayli değerlidir. Çünkü üzerlerine ayrıca Uygurca yazılar vurulmuş, çeşitli desenler nakşedilmiştir. Paralar çok çeşitlidir ve bu çeşitlilik, vaktiyle ilim âlemini de şaşırtmıştır.

Karahanlılardan devrimize kadar kalan mimâri eserler, bize bunların yapı sanatı hakkında malûmat verir. Bugün hâlâ ayakta duran ve ilk olarak Barthold tarafından Batı Türkistanda tesbit edilen kesme taşlardan yapılmış binalar vardır. Önceki devir yapılarının ahşap oluşları yanında, Karahanlıların taş bina yapımaları, onların medeniyetteki inkişâflarını göstermektedir. Türkiye'de Dr. Emel Esin Hanım, Karahanlılar san'atı üzerinde çalışmaktadır. Son devirlerde Issı Göl civarında Çu ve Talas nehirleri kenarındaki kazılarla ortaya konan san'at eserlerinin de Karahanlılardan kaldığı , anlaşılıyor. Buradaki kazılarda 7-8 kültür tabakasına tesâdüf olunmakta, en altta budist mabedi şeklinde yapılan Karahanlı eserlerine tesâdüf edilmiştir.

Karahanlılar devleti tarihiyle ilgilenen tarihçiler az olduğundan, bunlar hakkında fazla malûmat yoktur. Z.V. Togan, Karahanlılar üzerinde ilk makalesini neşrettiği 1911'den beri meşgul olmaktadır. Bu ilk yazısı Kazanlı Âlim Şehabeddin Mercanî'nin "Gurfat'ü'l-Hav'akin fi Marifetü'l Xavâkin" in tahlilidir. Şehabeddin Mercanî'nin bu eseri hadis, tefsir, fıkıh ve tarih kitaplarındaki bilgilerden istifâde edilmiştir. Grigorieff de, 1874 de neşrettiği eserinde daha çok, sikkelere İbn Esir'e ve Müneccimbaşı'nın Türkçe eksik tercümesine dayanmıştır. Müneccimbaşı'nın asıl arapça Cami üd-Düvel'inde verdiği malûmatı H. Fehmi Turgal tercüme edip neşretti. Devrimizde Karahanlılar hakkında söz sahibi olan âlimlerin içinde Omeljan Pritsak başta gelmektedir. Karahanlılar hakkındaki en önemli tetkiki Türkçe İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "Karahanlılar" maddesidir. Bunun Almancasını da Der Islam'da neşretti. Daha önce ZDMG mecmuasında "Karluklardan Karahanlılara" adındaki bir makalesi ile, Oriens 1950 , 3'de neşrettiği makale de önemlidir. Barthold , Turkestan... adlı eserinde bu sülâlenin muassal tarihini yazmıştır. Z.V. Togan da çeşitli eserlerinde Karahanlılar hakkında malûmat vermiştir. İranlı Said Nefisî, Beyhaqî tarihinin 111. cildine yazdığı notlarında, Karahanlılara dair bütün bilinenleri bir araya toplamıştır. Fakat tahlilî mahiyette değildir,

Karahanlıların Menşelerine dair

Türklerde hükümdarların neş'et edilişlerine, doğuşlarına dair bir hayli tetkikat vardır. Radloff, Barthold ve diğerlerine göre Türk Tarihi bir kabileler tarihinden ibârettir. Bir kabile savaşlarda ötekine üstünlük kazanıyor ve bu şekilde onlara rehberlik eden beyler, bir hanedan teşkil ediyorlardı. Zayıflar da ötekilerin hükümdarlığını tabiatıyla kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Böyle olunca hükümdarlarını anlamak için, devletin içindeki kabilelere bakmak icabedecektir. Karahanlıların ait oldukları kabileler hakkında ilim âleminde bir görüş birliği yoktur. Barthold, Yağma, Köprülü Karluk, Radloff ise, Uygurlardan addeder. Z.V. Togan, Karahanlıları, hiç bir kabileden olmayan" Hakanlılar" sülâlesinden addeder. Beyhaqî, Gaznelilere ait yazılarında Gazneli ordusuna mensup Türklerin, Karahanlıları diğer Türklerden farklı olark "Türk" tesmiye ettiklerini anlatmıştır. Zaten Kâşgârlı Mahmut'dan da bu anlaşılmaktadır. Bunların ecdadı, İslâmlar yeni geldiği vakit, Yağma ve Karluk Türklerinin Bağraş Göl civarında yaşayan kısımlarına riyâset etmiş, bazıları Fergana'da hanlık etmişlerdir. Kendileri "Türk Hakanlıları" tesmiye oldukları gibi, konuştukları dile "Hakaniye Türkçeşi" denilmiştir. Bizzat istinad ettikleri Türk kabileleri ise Yağma, Çiğil ve Karuk Türkleri olmuştur. Gerçi Türklerde hükümdarların neş'et edilişlerinde bazı kabilelerin rol oynadıkları inkâr edilemez. Selçuklu hükümdar ailesinin menşei Kınık, Osmanlılarınkı ise Kayı boylarına bağlıdır. Hind Türkleri arasında, da, kabilelerden çıkan hükümdarlar vardı. Fakat Türkler arasında, hiç bir boya mensup olmayan hükümdar aileleri de mevcut olmuştur. Böyle hükümdar ailesinin başında

Göktürkler, Karahanlılar ve Cengizliler gelmektedir ki, kendilerini Aşina/Bozkurt neslinden sayıyorlardı.

Karahanlılar sülâlesinin bir aile ismi olmuş, bunlar kendilerine Hakanlılar demişlerdir. Bu Hakanlılar sülâlesi içinde hükümdarlık değişebilirdi. Bir kabileye dayanan şubenin yerini, aynı ailenin bir diğer kabileye dayanan kolu alabilir. Karahanlılar devrindeki bu oluşu izah etmek için Çengiz sülâlesinin durumuna göz atmak gereklidir. XIII. yüzyıldan XIX. asra kadar Asya'da hüküm süren bu hanedan, daima kendisini "Han" olarak adlandırmıştır. Öyle anlar olur ki, Cengizli bir prens Naymanlara dayanarak tahta geçerdi. Aslında Cengizli olan Kirey hanları bu aşirete dayandıkları için bu ismi almışlardı. Keza Argun, Kıpçak vs'lerde aynı şekilde olmuşlardır. Hükümdarlar aynı aileden oldukları halde, hükmeden kabileler değişiyordu. Oğuzlarda da durum buna benzemektedir. Oğuz Han'ın şeceresi, gerek Akkoyunlularda, gerekse Osmanlılarda pek farklı değildir. Ancak, meselâ Bayındır kabilesinin beyi hakim olunca, durum başka oluyor. Kayılara hakimiyeti geçince de onlar hükümdar oluyordu. Oğuzlarda çok kabilelerin duruma hakim olduğunu biliyoruz. Kendilerini Oğuzlardan ve Uzun Hasan'ın akrabasından sayan Osmanlılar, Kayı boyundan neş'et etmişlerdi. İsimleri, daha doğrusu unvanları da bu itibarla farklı olacaktır. Mamafî bunlarda kabile isimleriyle belirtilen "Yabgu"lar, tıpkı Cengiz evlâdında olduğu gibi, idâre ettikleri kabileler isminden de olabilir. Çünkü Oğuz Han'ın kendisi "Uygur Hakanıyım" diyor. Herhalde bunlar bidâyette Uygurlara dayanan hakanlılardı.

Türklerde hükümdarların aldıkları unvanlar, neş'et edişleriyle ilgili olarak an'aneleşmiştir. Mesela Hakanlılar sülâlesinden gelenler umûmiyetle Hakan veya Han ismini alırken, kabilelerden neş'et eden hükümdarlar daha başka isimler alıyorlardı. Bu isimler de Türk zümrelerine göre hayli çeşitlidir. Oğuzların yerli hükümdarlarının adı Yabgu; Karluklarınki, biraz farklı okunuşla Cabgu veya Sıgın, Tekin; Yağma aşiretininkiler İrin veya İlik; Baısgan aşiretininki ise Yinal'dır. Türk kabilelerinde beylerin aldıkları isimleri Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kıyas, İbn Hurdadbih ve İbn Fakih'de görmekteyiz. Türkler gerçi bu milli unvanlarından gayri, diğer dillerden de isimler almışlardır: Sultan, Emir ül-Müminin vs gibi. Lâkin bunların yanında Türk hükümdar isimleri an'anesi de yaşıyordu. Bu da umûmiyetle şu sıraya takip etmektedir: Hakanlılar neslinden fiilen hükümdarlık edenler "Hakan", vilâyetleri idâre edenler Han veya İlik işbaşında olmayan prensler ise Tekin veya Oğlan tesmiye olunurlardı. Kabile reislerinin adları umûmiyetle sadece Bek/bey'dir. Gerçi biz, sonradan bazı beylere Hakan demişsek de onlar devirlerinde bey'dirler. Orhan Gâzi, Yıldırım ve hatta Fatih kendilerini bey addederler. Buradaki hakan, daha çok iktidar sahibi anlamına gelmektedir. Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının asıl lâkapları Bey, Yabgu veya İnal'dır.

Türk tarihinde hükümdarların ait oldukları sınıf gibi, bazı sosyal sınıfların da mevcut olduğunu biliyoruz. Gerçi bunlar aslında yüzyıllardır aynı işi yapmış olma-

nın verdiği bir alışkanlıktır. Guruplaşmadır. Halk da bunların sınıflarına hürmet göstermiştir. Bu sınıflardan birisi şaman törenlerini idâre eden Kam'ların sınıfıdır. Ekseriya anne tarafından sülâle takip eden bu zümre, hastaların tedâvisi ibadetlerde âyinlerin idaresi gibi işleri görürlerdi. Bunlar kendilerini ekseriya halkdan ayrı bir zümre olarak görürler, hatta ayrı mezarlıkta gömülürlerdi. Hakanlılar da, kendilerini böyle apayrı ve hususî bir aile olarak görmüşlerdir. Kendilerinin hükümdarlığı hukukî bir hak gibi idi ve Türk Tôresine bağlanmıştı. Bunların hükümdarlığı yanında, kabilelerden çıkarılanınki çok kere kuvvet zoruyla olmaktadır. Hakanların işi, hükmetmekten ziyâde hâkemlik, kabileler arasında denge kurmaktan ibârettir. Hakan olmak, adete bir sembol, bir hakem oluştan ibâretti. Buna karşılık fiilî hakimiyet beylerin elindedir. Hakanlık çoğu kere zorla da oluyordu. Meselâ Hazarlardan bir bey, Hakan olmak istemediği halde, zorla hakan yapılmıştı. O ise hür yaşamak, hükmetmemek istiyordu. Hakanlılar hakemlikle iktidar sahibi olmayı birleştirebilirlerse, büsbütün kudretli olurlardı. Ancak asıl Hakan sülâlesinden olmayan beyler dahi, memleket idâresinde hakanlıları taklid ederler, kabile ihtilâflarına dayanan hakem gibi görünmek isterlerdi. Aslında bir bey olan Timur, aynı zamanda hakem durumunda idi. Türklerde şu halde iki türlü hükümdarlık mevcut olmuştur; 1- Doğrudan doğruya kabilelerden çıkanlar ki, bunların isimleri hayli değişiktir. 2- Kabilelerden ayrı olarak bir "Hakan" ailesinden çıkan hükümdarlar ki, daha çok Hakan veya Han diye anılmaktadırlar.

Karahanlılar tarihinin Halk-hükümdar münâsebetlerini aydınlatan noktalardan birisi budur. Türklerin bu felsefesi, Kutadgu Bilig'de yazılmıştır. Hükümdarlar halkı, adalet, doğruluk ve iyilikle idâre ederlerdi. Hattâ Hakanlılar neslinden gelen ve Hakan olanın elinden şahsî bütün mallarını alırlardı. Ta ki kendisini tamamen devletin hizmetine versin, şahsî menfaat peşinde koşmasın. Karahanlılar kendilerini Bozkurt hanedanından gelen Hakan addetmişlerdir. Kendilerinin büyük ceddî, Ergenekon destanında da görülen bozkurtdur. Eftalit Yabguları ve Türkeş Hanları budist idiler ve büyük cedleri olan Aşina'yı dahi budist telâkki ettikleri görülüyor. Yakın zamanda Tacikistanda, Kurgantepe şehri yanında Sovyetlerin Kirov devlet çiftliği arazisindeki bir höyükte, bugüne kadar emsâli görülmeyen cesamette bir Buda heykeli keşfolunmuştur. Boyu 11 m. olan bu heykelin keşfolunduğu tepenin adı Aşina tepesi imiş, Bu, Aşinanın Buda ile aynı şahsiyet gibi telâkki edildiğini gösterir. Buhara yanında Ramiten yâni Afrasiyab'a mensup olan paytahtlarından birisinin budist merkezlerinden sayıldığını Nerşe-hi'den öğreniyoruz.

"Karahan" tabirine dair ;

Karahanlılar hükümdarlarının taşıdıkları bir ünvan da, sonradan bu devletin ismi olarak kabul edilen "Karahan" dır. Bu ise, kara'dan neş'et ettirilmiştir. Umûmî ve hepsinde olan tabirden başka bir de "Buğra" tâbiri var. Kâşgârlı

Mahmud, Divânü Lügati't-Türk'de, Türkçesi, 1,420 Buğra için : "Deve aygırı, Buğra Han adı buradan gelmiştir" der. Kara kelimesinin karşılığında da "Hakani ye hanlarına Kara denir. Buğra Kara Han gibi; Bunun bir kıssası vardır". Kâşgârlı Mahmud'un varlığını bildirdiği, lâkin fazla malûmat vermediği bu kıssa nedir? Bunu biz daha başka eserlerde bulabiliyoruz. Ezcümle Sultan Sencer devrinde yazılan Şeref-i Zaman Mervezi'nin eserinde, buna dair bir kıssa nakledilmiştir. Minorsky'nin neşr ve İngilizceye tercüme ettiği bu kitaptan daha önceleri Farsca eserlerde yapılan iktibaslarla haberdâr oluyorduk ki bu da Avfi'nin eseridir. XV. yüzyıl sonlarında Şükrullah yazdığı Behçet üt-Tevârih'de kaynak olarak Avfi'yi kullanmıştır. Hammer ve Marquart da Avfi'nin eserinden Şükrullah vasıtasıyla istifâde etmişlerdi. Ancak yukarıda zikredilen Avfi'nin arapça aslı bulunduktan sonra, Avfi'nin istifade ettiği nüshanın pek çok yanlışlıklarla dolu olduğu görülmüştür. Tabii bunlar, eserin kullanıldığı sırada da kendilerini göstermiştir. İşte bu eser Karahanlılar hakkında enteresan bilgi vermektedir: Avfi, Karahanlılara ve Orta Asya'ya dair malûmatını, XI. yüzyılda yaşayan. Meceddin Muhammed Adnân isimli bir âlimden almıştır. Meceddin Adnân'ın eseri vaktiyle İstanbul'da imiş? Kâtib Çelebi bunu gördüğü gibi, büyük Türk tarihçisi Münecimbaşı, yazdığı Cami üd-Düvel'inde kaynak olarak bunu kullanmıştır. Bu eserin İstanbulun sık olan yangınlarında yandığı akla gelmektedir. Meceddin Muhammed Adnân'ın verdiği malûmatı Şeref-i Zaman Mervezi de nakletmiştir. Ancak burada vaktiyle birçok yazılmış yanlışları olmaktadır.

Türk padişahlarından birisinin adı Bilic'dir. Devrinde İran'da da Hasnuye isimli bir hükümdar bulunmaktadır. Hasnuye'nin kızı ile Biliç evlenmiş, gelen kızının çeyizi arasında da bir siyah köle getirilmiştir. Bu zenci Türkistan'a geldikten sonra, rengi dolayısıyla halk arasında hayret ve şaşkınlık uyandırdı. Halk kendisine sempati gösterdiğinden zamanla bu sevgiden istifâde etti ve halkın teveccühü ile vezir oldu. Daha sonları bir fırsatını bularak Padişahı öldürdü ve yerine geçti. Kendisine, rengi siyâh olduğundan "Karahan" dediler.

Avfi'nin yanlışlıklarla dolu olan bu kaydındaki isimler hayli değişmiştir. Biliç, Bekeç'dir. Zira Şeref-i Zaman Mervezi, harekeli olarak böyle yazmıştır. Bu isimde bir çok tarihî şahsiyete tesâdüf ediyoruz. Meselâ Kâşgârlı Mahmud, Bekeç Arslan diye birisinden bahseder. "H a s n u y e" kelimesi de Cebbuye yâni Cabgu'dan bozulmuştur. Böyle olunca olay şu şekle giriyor: Türkistan hükümdarı Bekeç, Karlukların Yabgusunun kızıyla evlenmiştir. Metnin aslında "İran" kelimesi yokken "Hasnuye" İran ismine benzetilerek bu ilâve edilmiştir. Karlukların yabgusunun kızının çeyizi arasında bir de siyah köle vardır. Türkistan'a gittikten sonra, bu kara zenci halk tarafından sevilmiş ve makbul tutulmuştur. O da bundan istifade ederek, idareyi ele geçirmesini bilmiştir. Afganistan taraflarında oturan Karluklarla, Türkistan hanlarının münâsebeti, anlaşılıyor ki bu efsaneye mevzu olmuştur. Tarihî olarak Karlukların Kuzey Afganistan sahasına hakim bulduklarını, idâreleri altında nisbeten esmer insanların da bulunduğunu biliyoruz. Bun-

lar bir düğünde belki esmer, belki de gerçekten habeshî bir köle göndermiş olmalıdır. Karahan bu efsaneye göre, güneyden gelen, asıl yerli halka yabancı ve onlardan ayrı bir insandır. Böyle asil Hakanlıklar neslinden olmayıp, kahramanlığı ile temayüz eden bir beyin, hükümdarı korkutarak kendisine "Hanlık" ismini zorla aldığına dair bir hikâyeye Avfî'de vardır. Fakat bu sonradan öldürülmüştür. İhtimal Şeref-i Zaman Mervezî'de zikri geçen "Karahan"ın da akıbeti böyle olmuştur. Fakat rivâyetler, "Karahan isiminin böyle dışardan gelen birisinin kalmış olduğunu anlatmak için vesile yapıyor.

"Karahan" ismine Firdevsî'nin Şehnâme'sinde de tesâdüf ediyoruz. Türk rivâyetlerini bazen çok iyi muhafaza eden Şehnâme, İran-Turan cenklerinden bahsederken, Türk hükümdarı Afrasiyab'ın büyük bir ordu ile Hind'e yürüyüşünden bahseder. Türklerin millî kahramanı Alp Er Tunga olan Afrasiyab ordusunu sağ, sol ve orta kol olmak üzere düzenlemişti. Afrasiyab'ın oğlu veya kardeşinin kumandasındaki sağ kol emirleri arasında Karahan'ın ismi de zikredilir. Tibet civarını ihtiva eden sol kolda Karluklar, Oğuzlar bulunmaktadır. Şi-be'nin kumandasında olan sağ kolda ayrıca Beşnek ismiyle Peçenekler de bulunuyordu. Nitekim ilerde Peçenekler Harezm civarını işgâl edeceklerdir. Karahan'ın ismi sonradan da geçer, fakat önemli olan Hind Seferinde sağ kolda bulunmasıdır.

"Karahan", Selçuklular devrinde yazılan "Semek Ayyar" adındaki bir hikâyeler külliyyatında da vardır. Birazı Türkçeye çevrilen, bu kısmın ise aslı kaybolan bu hikâyeye anlaşılıyor ki, Eftalitler devrinde teşekkül etmiştir. Bu hikâyelerde Halep'de yaşayan Hurşid Şah'ın, Afganistan dolaylarındaki Gur adlı kahramanın, nihayet Çin hükümdarının savaşları anlatılır. Bunlar ise umumiyetle Türk şahsiyetleridir. Gurların Türk olduğunu Mes'udî'den başka, Çin kaynaklarından da ifade eden K. Enokide göstermiştir. İsimler değişik ve Türkçe görünmekle beraber, yaşayış, âdet ve an'aneleri Türk'dür. İşte bu hikâyelerde Gur padişahının yanında "Karahan" isminde bir şahsiyet görüyoruz. Bu Karahan'ın bir de Korkut adında bir kardeşi vardır. Bu Korkut, Dede Korkut'dan başkası değildir. İnsanlar arasında ihtilâfları halleden hâkim, dostun da düşmanın da itimad ettiği bir şahsiyettir. Karahan, Hurşidsâhla berâber, bazen Hindistan'a bazen Çin'e gidiyor, bütün etrafı hakimiyetleri altına alıyorlardı. Bu hikâyenin motiflerinde islâmiyetle ilgili hiç bir şey görülmediğinden bunun daha çok Eftalitler devrini ihtiva ettiği sanılmaktadır.

Şeref-i Zaman Mervezî, 1029 senesinde Gazne'ye K'itan padişahından gelen elçiden ve onun getirmiş olduğu mektupdan bahsetmektedir. Bu mektupda Gazneli Mahmud "Horasan Emîri Mahmud Karahan" tesmiye edilmiştir. Yâni, herhalde "Karahan" tabirinin şimdiki Afganistan ve Hindistan taraflarındaki hükümdarların taşımış olduğu, bir lâkap olarak K'itan yâni Kitanların malûmu olmuştur. "Karahan" ismi, nihâyet Oğuznâme'de de geçmektedir. Reşideddin'in Câmi ütevârih'inde Farsca kaydedilen bu rivâyetlere göre, Karahan, Hindistanla olan

münâsebetlerle alâkalıdır. Bütün bunlardan çıkan netice şudur ki, Karahan isminin şu veyâ bu şekilde Hindistan'la alâkası vardır. Bu, Karahanlıların ecdadının oradan geldiğini değil, daha çok bazı temaslarının hatırasını taşıyan bir vakiadır. Mânâsız olmaması gerekir, ki Hindistanla münâsebetlerinin kısa olduğunu gösterir. Karahanlıların güneyden geldiklerini ve onların Hindden çeşitli unsurlar aldıklarını söyleyebiliriz.

Prof. O. Pritsak, meseleyi daha başka açıdan ele alarak izah etmiştir. Türklerde Kara, Kızıl, Ak ve Gök, dört ciheti temsil etmektedir. Kara, kuzey tarafını gösterir ve ekserî şehirlerde ayrı olarak bu yönlerin kapılarının isimleri vardır. Belh'in kuzey, yâni Kara'nın ciheti Türk Kapısıdır. Güney kapısı Hind, Batı kapısı Yahudi, doğu kapısı ise Çin kapısıdır. Kara aynı zamanda kuvvetli, cebbar ve cesur demektir. Bu bakımdan bu ismi almış olmalıdırlar. Gazneli Mahmud'a Çinlilerin verdiği "Karahan" tabiri de aynı mânâda olmalıdır. "Kara, azamet yükseklik ve üstünlük demektir. Meselâ Türk ülkelerinden en doğudan batıya kadar raslanan karasular, hep gür, coşkun su ve nehirlerle verilmiştir.

İ l i k : Karahanlılarda raslanan bir başka tabir de "İlik"dir. Osman Turan, T. Mecmuası, VII. cild'de bunun hakkında bir makale yazmıştır. İlik, daha çok Yağma Türk kabilesinin reislerine itlak olunmuştur. Bu tabir hakkında kesin bilgiyi, Gazneli sarayında şâirlik eden Ebül Ferec Runî adlı zat, hükümdarı şöyle övüyordu: "Yağmaların kıblesi İlik, Tatarların kıblesi Han, sen ise hem İlik, hem Han'ın kıblesisin". Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas, "Yağmaların hanları Buğra Han'dır" der. Hudûd ül-Âlem vrk. 19 a'da "Kâşgâr hükümdarları Yağmalardan veya Karluklardan olur" demektir. Yâni Kâşgâr'da hükümdarlık edenler, ya Yağmaların hükümdarıdır. Yahud da Karluklardan gelir. Hudûd ül-Âlem, Yağmaların 1700 kabile olup, bütün Orta Tienşan'ın da onlara ait olduğunu söyler. Kazak-Kırgız destanlarında bir "Oymaut" tâbiri vardır. Bunlar Isıkgöl ve Çu havzasında ve şimdi Kırgızların yaşadıkları dağlarda yaşamışlardır. Bu tâbir , şüphesiz Yağma kelimesinin çoğul şeklidir. Oyma/Yağma demek olup, "ut"da çoğul takısıdır. Osmanlı kaynaklarında da bu tabire raslanmaktadır. Yine aynı mıntikalarda oturan Karluklar da, 120 kabileye mensupturlar. Burada Çiğiller de bulunuyorlardı, ki daha sonraları IX, asırda Kırgızlar geldiler.

Karahanlılar başlıca Yağma, Karluk ve Çiğil kabilelerine dayanıyorlardı. Aslında Göktürklerden bir prens olan Karahanlıların atası, daha sonraları Yağmaların kesif şekilde bulunduğu şehre gelmiş, burada Yağmalara hakim olmuştu. Oğuznâme'de Sir Derya'nın güneyine itlâk olunan bir İlig tabiri vardır. Anlaşıyor ki bu kelime Karahanlılarla ilgilidir. Karahanlıların ülkesi olduktan sonra bu ismi alabileceği gibi, vaktiyle buralarda sakin bulunan Yağmalar da hatıra bırakılmış da olabilir. Ayrıca Keşmir ve Çitral taraflarında da Yağmalar bulunmuştu. Çiğillere gelince, onlar hakkında Kâşgârlı Mahmud'un kaydı dikkate değerdir. Buna göre "Oğuzlarla Çiğiller arasında pek çok hadiseler geç-

miştir. Daima birbirleriyle savaşırlar. Bu yüzden aralarında daimî bir düşmanlık vardır. Oğuzlar kendilerinin şarkında olan bütün Türklere bu yüzden Çiğil diyorlar". Anlaşıyor ki, bu üç kabile, yâni Karluk, Yağma ve Çiğiller de hayli kalabalıktır. Oğuzların tesiriyle olsa gerek, Bizans kaynakları Karahanlıların batı taraflarına bu yüzden Çiğil/Asgil demişlerdir. Karahanlıların dayandıkları asıl kuvvet, işte bu üç kabiledir.

T u n g a : Karahanlı hükümdarlarına verilen Tunga ünvanı efsânevi Türk hükümdarı Afrasiyab'ın Türkçe adıdır. Karahanlılar, kendilerini bu destanî Türk kahramanının neslinden sayıyorlardı. Karahanlılar bunu bazen Tünge, meskû-kâtta ise Tunga şeklinde yazıyorlar. Karahanlılarda anlaşıyor ki, her iki şekil kullanılmaktadır. Bu tabire, Karahanlılardan önce, Göktürklerde de rastlıyoruz Kitâbelerde Tunga Tekin'in yuğuna dair atıflar vardır. Senenin muayyen gününde, muhtemelen Afrasiyab'ın ölüm gününde yuğ yapılırdı ki, onu idare edene "Tungacı" denirdi.

T a m g a ç : Karahanlılarda Tamgaç, Tavgaç veya Tabgaç da denen bir tabir vardır. Bilindiği gibi Türkçe'de Tabgaç, Çin demektir. Ancak bu, Çinden çok aslında Türk iken Çinleşen Wei sülâlesine ve onların hakim oldukları Kuzey Çin sahasına veriliyordu. Bu tabir umumî olarak Tibetle Çin arasındaki mıntukalara ıtlak olunuyordu. Türklerin hükümdarları, kendilerinden şarkta bulunan ülkelere de sahip oldukları vakit bunu belirtmek için kendilerine "Tamgaç Han" diyorlardı. Karahanlılardan Semerkant hükümdarı İbrahim Han, Hoten taraflarını ele geçirdikten sonra kendisine Tamgaç Han adını verdi. Tabir olarak "Tamgaç Han", Sahib-i maşruk ve Mağrib'in Türkçedeki karşılığı gibidir. Azak Denizine bile tam hükmedemiyen Kırım Hanlığı bile, kendisine an'ane icabı olarak Tamgaç Han ünvanını almıştır. Rahmetli M. Halil Yinanç'a göre, Osmanlı Padişanları Kırım Hanına bu ünvanı vermişlerdir. Tamgaç muhakkak ki, bir kabilenin ismi idi. Bu isimde bir şehir de mevcut olmuştur. Z. Kazvî'nin naklettiği bir rivâyete göre, burada batı ile doğu arasındaki ticâreti idare eden müslüman tacirlerin bir kolonisi bulunmuştur. Bu şehir, herhalde bugün Kuke-Nor'un güneydoğusunda bulunan Hsi-Ning vilâyeti ve şehri idi. Bu uzun bir meseledir, fakat isbat edilebilir. Karahanlılar, kendilerinin bu millî unvanlarından başka, Bağdad Halifesinden de Emîr üd-Devle, Şüca üd-Devle... gibi lâkaplar da almışlardır. Karahanlı Hükümdarları, böylelikle bir yığın ünvan içinde neredeyse aslî adlarını kaybediyorlardı. Gerçekte bir tane Türkçe isim taşıyan Karahanlı Hanları, gerek millî gerekse dinî lâkapları da ilâve edince, ortaya kalabalık bir isim gurubu çıkıyordu. Bu çok defa tarihçileri şaşırtmıştı. Ancak Karahanlılar, kendi âdetlerinden olmayanlara hiç ehemmiyet vermediler. Bağdad Halifesinden kendilerine gönderilen ve bir ünvan bahşedildiğini bildiren süslü fermanları, oynamak için çocuklarına vermişlerdi. Hattâ Gazneli Sultan Mahmud, Bağdad'a bir mektup yazarak Karahanlı hükümdarlarının Halife tarafından verilen unvanları suistimal ettiğini bildirmişti. Arada cereyan eden bir gelin heyeti vasıtasıyla Karahanlı küçük

prenslerinden aldığı bir fermanı Bağdad'a yollayarak, bunu isbat etmek istemişti. Bundan da anlaşılıyor ki, Türk an'anesine gayet sadık olan Karahanlı Hakanları, Bağdad'dan gönderilen bu lâkapları gerçekte hiç kullanmadılar. Lâkin meskûkâtta zikrine de mani olmadılar. Karahanlı sikkelerinde ayrıca Oniki hayvanlı Türk takviminden alınan hayvan resimleri de bulunuyordu.

Karahanlıların Siyâsî Tarihi

Karahanlılar devletinin siyâsî tarihi derli toplu olarak ancak son zamanlarda, O. Pritsak tarafından İslâm Ansiklopedisi, Karahanlılar maddesinde yazılmıştır. (58. cüz, s. 251-273). Aynı müellifin ayrıca Z.V. Togan'a Armağan'da basılan bir makalesi de Karahanlılara aittir. Karahanlılar tarihinin güçlüğü, bilhassa hükümdarlarının neseb bakımından birbirlerine bağlanmasında kendisini göstermektedir. Zirâ lâkaplar ve isimleri bir hayli çoktur ve bunlar ekseriya bizleri şaşırtmaktadır. Karahanlılara dair kaynaklar arasında Cemal Karşı'nin eseri bilhassa ehemmiyetlidir. Kâşgârlı olan bu âlimin eseri, Surahs adlı bir lügat kitabının sonuna eklenmiştir. XIII. yüzyıl sonlarında yaşayan bu zat, Surahs'ı farscaya çevirmiş ve sonuna Türk Hakanları tarihini ilâve etmiştir. Gayet kıymetli olan verdiği bilgi, ne yazık ki kısadır. Zira, Türkler herşeyi kısa, sade ve öz yazarlar. Muahhar bir nüshasından faydalanan Barthold bunu önce, Turkestan... adlı eserinin rusçasında (1. cild, s. 128-152), neşretti. Daha eski bir nüshasını bulan hocamız, bunu Rus Arkeoloji Mecmuasında yayınlamıştır.

Karahanlılara dair bazı kayıtlar İbn Esir'de bulunmaktadır. h. 408 tarihli olaylar sırasında, Kaşgâr hükümdarlarının kıssası da yazılmıştır. Yine bu arada Am'ak-ı Buharî adlı meşhur bir Buharalı şâiri de burada zikretmeliyiz. İbrahim ve Nasr Hanlar devrinde yaşayan bu şair Melikşâh'ın muasıridir. Methettiği Şemş ül-Mülûk'dan bahsederken, bize Karahanlı hükümdarlarının şeceresini vermektedir: (Galip, muzaffer hükümdar Şem ül-Mülûk Ebu'l-Hasan, Nasr üd-Devle Nasıreddin Nasr İbn İbrahim Tabgaç, İbn Nasr Arslan, İbn Ali İlik, İbn Süleyman, İbn Musa, İbn Abdülkerim Satuk Buğra Han). Bu hususda malûmat, Türk Yurdu, V. (11 Kasım 1966)'da vardır. Karahanlı şairlerinden Suzenî'nin Kılıç Tamgaç Han adına söylediği şiirlerde günümüze kadar gelmiştir.

Karahanlılar tarihine dair bir diğer kaynak da, Z.V. Togan tarafından Manisa Umumî Kitaplığında, no:1795, farsca bir tıp kitabıdır. Hibetullah İbn Muhammed et-Tabari olan müellifi, bu eserini Memnun Togan Tekin için yazmıştır. Diyorki: (Büyük Emir Togan Tekin Memun, İbn Harun Kassağsır Kadir Hakan, İbn Süleyman Aslan Hakan, İbn Yusuf Kadir Han, İbn Harun Burhan ki, İlimlerin merkezi ve şerefî Kâbesidir.; Ben ona büyük bir hizmet gösteremedim. Buna rağmen onun tertip ettiği meclislere katılmak şerefine nail oldum. Bu meclislerde herkes, hükümdara hoş görünmek ister, ona hediyeler getirirler. Bende, kendi iktidarında birini üzerime aldım) der.

Evvelce de bahsedildiği gibi Türk Tarihçisi Münecimbaşı'nın Câmî üd-Düvel adlı eseri de Karahanlılar için önemlidir. Bilindiği gibi Münecimbaşı eserinde kaynak olarak bu gün kaybolmuş bulunan Meveddin Muhammed Adnan'ın Tarih-i Türkistan'ını kullanmıştır. Hasan F. Turgal Câmî üd-Düvel kısaltılmış türkçesindeki ismi ile Sahaif ül-Ahbardaki malûmatı arapça aslından tercüme edip neşretmiştir. Karahanlılar hakkında sikkeler de onların seçerelerini tâyin etmek için faydalıdır. Ancak ilk derslerde de belirtildiği gibi, bu paralardan istifade etmek hayli güçtür. Üzerlerinde olan ünvanlar, isimler, hükümdarları birbirlerine karıştırmaya vesile olmaktadır. Ancak dikkatli bir şekilde kullanılırsa, en sağlam kaynaklardır.

Yukarıda da zikredildiği gibi biz, Karahanlı Hakanlarının eski Aşına yâni Bozkurt Hanedanına bağlamıştık. Nitekim bir Göktürk teginini Karahanlıların ilk neş'et ettikleri yerdeki harekâtından haberdarız. E. Chavannes, maruf "Documents" ... adlı eserinin 86. sahifesinde Te-Meng-le isminde bir prensin adını verir: (Batı Göktürk devleti yıkılıp memleketin idâresi Karlukların eline geçince, Batı Göktürklerinin bir çok kabileleri Karlukların idâresine girdiler. Nu-çö-bi adlı hanın idâresinde bulunan kabileler toplanıp, Tiyaşan'ın şark kısmına yerleştiler. Yalnız Te-Meng-le müstakil kaldı ve Yen-ki (yâni Karaşar'a) yerleşti. Yanına bir çok kabileler toplayarak kendisini müstakil yabgu ilân etti).

766-779 senelerine ait bulunan bu kayıt, tek olarak bir şey ifâde etmiyorsa, da, 850 senelerine doğru, durum aydınlanmaktadır. İşte aynı sahalarda bir zaman sonra Bilge Munçur Han adında bir hükümdardan haberdarız. Bu senelerde İslâm Kaynakları, Kardeşir taraflarında yaşayan bir Buğra Hakan'dan bahsederler. Buğra Hakan ise, Bilge Munçur Han'la muhtemelen aynı şahsiyet olup, Bezir Arslan ve Oğulcak Kadir Han adında iki oğlu vardı.

Karahanlılar hakkında en ehemmiyetli kaynaklardan birisi olan Cemal Qarşi, Bilge Munçur Han hakkında kısacık bilgi verir: "Bilge Munçur Han, Samanî hükümdarlarından Nuh bin Esed ile İsficab da harbetti". Gayet kısa olan bu kayıtdan tarihî neticeler çıkarmak için, metinde geçen tabirleri bilmek gerekir. Burada geçen isimleri anlamak için en iyi el kitabı, W. Barthold'un eseridir. Turkestan down the Mongol Invasion, London 1928. "Cemal Qarşi'nin verdiği kısacık bilgiyi, diğer kaynaklarda kontrol edebiliyoruz. Nitekim Samanî, Esed oğlu Nuh'un İsficab'ı ele geçirmesi Sem'anî'nin Kitab ül-Ensab'ında da vardır.

Oğulcak Kadir Hakan'a gelince, Satuk Buğra Han'ın büyük amcası olan bu zat hakkında Cemal Qarşi epey bilgi veriyor. Fakat diğer kaynaklarda adı, sadece Türk hükümdarı olarak geçiyor. 892-907 arasında hüküm süren Samanî hükümdarı I. Ahmed ile harb ettiğini biliyoruz. Ayrıca Samanî Nasr İbn Mansur ile de savaşları vardır. Bu sonuncu zat, Z.V. Togan'ın fikrinde, Nasr İbn Ahmed olup diğer kardeşleriyle yaptığı taht kavgalarında mağlup olmuş, Kâşgâr'a, Karahanlılara sığınmıştı. İşte Karahanlılar tarihindeki en mühim hadiselerden birisi, Nasr İbn Ahmed'in Karahanlılara iltica etmesi ile başlayacaktır.

Cemal Qarşı, bu hususda der ki: (Nasr Kâşgâr'a geldiği zaman Oğulcak Kadir Han, onu hareretle karşıladı. Artuç ismindeki bir kasabayı ona tımar olarak verdi. Bu sırada Hakan'ın yeğeni Satuk Buğra Han oniki yaşlarında, yakışıklı bir delikanlı idi. Kendisini Oğulcak'ın hanımı himaye ediyordu. Bu Satuk Buğra, sık sık Artuç'a gelir, bu Nasr Ahmed'le görüşürdü. Dinlediği ve anladığı müslümanlık kendisinin hoşuna gidiyordu. Nasr ona gizlice telkinatta bulunuyordu. Onun bu hareketi, Nasr ile Oğulcak Kadir Han'ın bir mülâkatına sebep olmuştu.)

Nasr, Karahanlı ülkesinde iken Oğulcak Kadir Hakan'dan bir öküz derisi kadarlık yer arzu etmiş, Şüphesiz bunun içyüzünü bilen Oğulcak da buna müsâade eder. Nasr bu deriyi gayet ince ip halinde kestirip, bunun çevrelediği yer kadar hak iddia etmiştir. Bu, bir seyyar motiftir. Bizans tarihlerinde Didon kıssası da vardır. Rus muharriri Lev Tolstoy'da "İlyas" isimli hikâyesinde bunu Başkırdlardan rivâyet etmiştir. Bu hırsı ifâde bir motiftir. Sahip olduğu araziye câmi, medrese v.s inşâsına başladı. Küçük bir müslüman kolonisinin bulunduğu Karahanlı ülkesinde, uzun seneler geçer. Yirmibeş yaşlarına giren Satuk Buğra Han, müslüman olmayı düşünerek, amcasını ortadan kaldırmayı istedi. Ona ava gitmeyi teklif etti. Tiyenşan Dağlarının yüksek kısımlarında onu öldürmek ve yerine geçmek ister. Gerçekten de, bir fırsatını bulup, amcasını öldürür. Bu öldürme motifi de, ekseri din değiştirmelerinde de vardır. Bu da tarihî bir hadisenin aksi olabileceği gibi, seyyar bir motif de olabilir. Herhalde bu olay, Yığaşbalık şehrinde olmuştur.

Artık Karahanlı hanı olan Satuk Buğra, önce bu şehri işgâl etti. Bunun akabinde Atbaş'na geldi. Bu şehir, Selçukî Melikşah'ın şark seferinde gittiği son noktadır. Satuk Buğra Han, burada iken, kendisinin yanına Mâverâünnehr taraflarından bir hayli gönüllü müslüman misyoneri geldi. Kâşgâr yakınlarında Nasr'ın yanında da bir hayli müslüman bulunuyordu. Böylece Karahanlı ülkesinde nisbeten kalabalık bir müslüman topluluğu meydana çıktı. Bundan sonra Kâşgâr üzerinde yürüdüler. Şehrin Satuk Buğra Han eline geçmesi, halkın da islâmiyeti kabulü demektir. Böylelikle Karahanlı tarihinde olduğu kadar, Türk tarihinde de büyük bir hadise vukua gelmiş oldu. Budist Karahanlı devleti, müslüman bir devlet haline geçti.

Daha çok Tezkire-i Satuk Buğra Han'dan takip ettiğimiz bu olayın tarihinin tesbiti hayli güçtür. Bu tezkirenin arapça bir nüshasını, Şehabeddin Mercanî görmüştür. Ona göre eserin müellifi Ahmed ibn Sa'd ül-Erganî'dir. Farsca ve Türkçesinin çeşitli nüshaları vardır. Ancak aralarına, ilerde daha tafsilâtlı olarak görüleceği gibi, hayli efsaneler karışmıştır. Arapçasında, bazı tarihler verilmişken, türkçesinde bunlar yoktur. F. Grenard'ın tetkikatına, (JA, 1900, XV. cild.) Osman Turan, Ülkü Mecmuası'nda türkçeye çevirip neşretmiştir (s. 974-979,980-983) sayılar. Tezkire-i Satuk Buğra Han'dan anlaşılıyor ki, doksan altı yaşında vefat etmiş olan Satuk Buğra, Oğulcak'ı da yirmialtı yaşında öldürmüştü. Böylece 954 olan ölüm tarihinin yanında, müslüman olup devleti ele geçirmesi 884'lerde

olmalıdır. Bu zamanlarda Karahanlıların hakanı çeşitli faaliyetlerini başka kaynaklarda takipdebiliyoruz. Ezcümle Mes'udî, 893 de Samanilerden İsmail b. Ahmed'ten Tarac şehrini aldığını söyler. Mes'udî Türk hükümdarının ismi olarak Tafgas demektedir. Bunun Tabgaç veya Tamgaç'dan bozulmuş olduğu aşikârdır. Mes'udî "Bu Karluk hükümdarı olsa gerek" diyor. Fakat, eğer Tezkire-i Satuk Buğra Han'ın verdiği tarihler doğru ise, burada kastedilen Satuk Buğra Han'dır Daha bu zamanda kendisinin, veya amcası Oğlu Kadir Han'ın Tamgaç Han ünvanını almış olması zikre değerdir. Nasreddin'in biraderi Hasan Ahmed de, Şavgar adlı şehri Türk hükümdarından almıştı. Elbette, bu da Karahanlıların ve muhtemelen Satuk Buğra Han'ın kendisi idi.

Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabûlü , Türk Tarihindeki en büyük hadiselerden birisidir. Gerçi daha önceleri, Oğuz ve Kalaç Türkleri arasında islâm olan zümreler olmuş. Hattâ Emevî Ordusunda Türk asker ve kumandanları da bulunmuştur. Devlet olarak islâmiyeti ilk defa kabul edenler, zikrettiğimiz Karahanlılar ile, İdil sahasındaki Bulgar Türk hükümdarı olmuştur. Fakat bunların müslüman oluşlarının tarihi vechesini bilemiyoruz. Bildiklerimizin çoğu, destanî hikâyelerdir. Ancak bazı izler de vardır. Yukarıda da zikredildiği gibi Satuk Buğra Han, Samanî Nasr'ın propagandası ile İslâm olmuştur. Satuk Buğra Han'ın müslüman oluşu, zannedildiği gibi erken olmamış, kendisi Samanilerle birçok defalar çarpışmıştır. Mes'udî'de Tafgas olarak geçen hükümdarın devri, bu zaman olmalıdır. Karahanlıların İslâm oluşlarına dâir, bize kadar gelmeyen kitaplarda bazı bilgiler verilmişti. Münecimbaşı vastitasıyla haberdar olduğumuz Mecdeddin Muhammed Adnan'ın eseri gibi, kaybolan bir diğer eserden de Haydar ibn Ali Hüseyinî Razi, Mecmua üt-Tevârih'inden istifade etmiştir. Burada Karahanlılara dair orjinal bilgi vardır: Ezcümle, Senguce Kâfir adında bir hükümdar dan bahsedilir. Sonradan islâm olacak, buna rağmen İslâm kaynaklarında adını değiştirmeyecek olan bu zat hayli sert ve mutaassıb bir kâfir imiş. Zaten isminde sıfatı da saklanmıştır. Muhtemelen Satuk Buğra Han olan bu zatın müslüman olmasını Haydar Razi, başka türlü bir hikâye ile anlatır:

"Senguce'ye rüyasında bir insan görünür ve ona, mânasını bilmediği şu sözleri söyler: Eslim, teslim fid dünya ve'l-ahire". Bunun mânasını öğrenince müslüman olur. Zira orada: "sen müslüman ol, dünya da ve ahirette sağ olursun" demektedir. Senguce, bunu ilâhî bir emir olarak telâkki etmiş olmalıdır. Şüphesiz bu Satuk Buğra Han'dır. Ona ait bir hikâyedir. Bu münasebetle kendisinin Senguce diye bir ismi olduğunu da öğreniyoruz.

Satuk Buğra Han'dan bir asır sonra yaşayan, şimdilerde kaybolan Tarih-i Kâşgâr adlı bir eserin müellifi olan Abdülgafir ibn Hüsrev'e göre, Satuk Buğra Han hakkında bir hadis vardır. Kâşgârlı Mahmud'un da görüp istifade ettiği, hatta Türkler hakkındaki meşhur hadisi rivâyet ettiği bu kaynağı gören Cemal Qarşî'nin nakline göre, Türklerden en evvel müslüman olacak olan Şaş ehlidir.

Güya bu peygamber tarafından söylenmiştir. Ancak böyle şahıs ismi veya tarih zikredilen hadislerin uydurma olacağı aşikârdır. Bundan gaye, böylece zikredilen sülâleye halk arasında bir şeref kazandırmaktadır.

Satuk Buğra Han hakkında, h. 498/m.1110 yıllarında Bağdad'a gelen Muhammed ibn Abdülcélil Kâşgârî'de malûmat vardır. Doğru, içki ve kötülük nedir bilmeyen samimî müslüman Karahanlıları Bağdadlılara anlatmıştır. O verdiği bilgileri Satuk Buğra'dan dinleyen Ahmed Arslan'dan dinledim" demektedir. Onun söyledikleri arasında Burmekid diye bir isim vardır ve Satuk Buğra Han, müslüman olduktan sonra bu şehri almıştır. Bu şehri biz, daha sonra Cüveynî'nin Tarih-î Cihangüşâ adlı eserinde de görüyoruz. Burası Beşbalık ile Karakurum arasında idi. Bu şehrin Satuk Buğra tarafından zaptedilmiş olması, kendisinin doğuda ve batıda tam mânasıyla bir cihangir hüviyetinde olduğunu gösteriyor. Zira batıda Samanîlerden bazı şehirler aldığını görmüştük. Şimdi de, doğuda fütûhatta bulunduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Doğudaki fütûhatı için, herhalde Uygurların ülkesi aşmış olmalıdır. Devrinde bir fatih olarak görülen Satuk Buğra Han, komşu ülkelerin iç işlerine de karışıyordu. Samanîlerin iç işlerine karıştığını da biliyoruz.

Samanîlere karşı yardımda bulunan Satuk Buğra Han hakkında Cemal Qarşı'den başka, İbn Haldun'da bulunan bir kayda pek dikkat edilmemiştir. İbn Haldun, Unvan ül-İber'de, IV, 339-340 diyor ki: "Leyla ibn Numan Samanîler devrinde isyân etti. Bunun üzerine Satuk Buğra Han Samanîlere yardıma geldi, Leyla ibn Numan'ı yakalayıp öldürdü". Bu haldise ile ilgili bir kayıt da Z.V. Toganın neşrettiği İbn Fadlan Seyâhatnâmesinde vardır. Abbasi halifesi Muktedî'in Bulgar Türklerine gönderdiği dini-siyâsî heyetin kâtibi olan İbn Fadlan, 920 de Bağdat'tan çıkmış Rey'e uğradıktan sonra Nişabur'a doğru hareket etmiştir. İbn Fadlan, Leyla'nın isyânı dolayısıyla gizli seyâhat ettiklerini, Nişabur'a 2 Nisan 921 de vardıklarını ve o gün Leyla'nın yakalanıp öldürülmüş olduğunu söyler. Demek ki bu tarihte Satuk Buğra Han Nişabur'dadır. Samanîlere bir mütefik olarak yardım etmiştir. Gerçi Samanîler, şii ve İran'ın milli hareketinin mümessili olan Leyla'ya karşı birçok Türkleri de yardıma çağırmişti. Hatta Karatekin, Leyla tarafından mağlup edilmişti. Bu Karatekin'in Kümic Türklerinden olduğu anlaşılıyor. Herhalde hanedandı ve Kümicler üzerine hâkim bulunuyordu. Burada Satuk Buğra Han, Leyla'ya karşı islâmiyetin ve sünnilîğin müdafii olarak görünümüş, islâmiyeti büyük bir gaileden korumuştur. Müslümanlığın tek mezhep olarak yaşamasında, ona sapık düşüncelerin sızmamasında, Satuk-Buğra Han'ın, burada da görüldüğü gibi büyük emeği vardır.

Görülüyor ki, önceleri müslüman olmadan da hakim bulunan ve hatta birçok defalar Samanîlerle harbeden Satuk Buğra Han'ı tarihte ilk olarak kesin şekilde, 921 senesinde görmekteyiz. Satuk Buğra Han Samanîlerin işgalinde olan, Yağma, Çiğil ve Oğuz kabileleri ile meskûn batı Türkistan şehirlerini bir bir Samanîlerin

elinden almıştır. Kendisine İslâmiyeti yaymak hususunda yardımcı olan İslâm sofilerinden birisi, Horasanlı bir âlim olan Ebu'l-Hasan Muhammed bin Süfyan Kalamatî'dir. Hakkında Sem'ani'de de bilgi verilen bu zat, 950 senesinde Buhara'da bulunan "Hanlar Hanı'nı ziyâret etmiştir. Kalamatî, 961 de vefat ettiğinden, 955 de vefat eden Satuk Buğra'nın oğulları Musa Han ve onun oğlu Baytaş Arslan Han devirlerini de idrak etmiştir. Sem'ani'nin kaydettiği "Han-ı Hanan" tabirinden, burada mevzubahis olan hanların Karahanlılar olduğunu anlıyoruz. Satuk Buğra Han'dan sonra da oğulları devrinde islâmiyeti yaymak için âlimler geldiler. Bilhassa Ali Arslan Tunga devrinde, Kâşgâr etrafında islâmiyeti yaymak için hayli âlimler geldiler.

Satuk Buğra Han'dan sonra, yerine oğlu Musa Tunga geçti. Ancak bu, uzun zaman hükümdarlık etmediğinden, tarihlerde pek görülmemiştir. Lâkin Haydar Râzî, Musa Han'ı, Satuk Buğra Han'dan sonraki Türk hükümdarı olarak zikreder. Bu aynı zamanda, Am'ak Buhari tarafından, verdiği nesebnâme ile, teyid edilmektedir. Bundan sonradır ki, oğlu Baytaş Süleyman Arslan Han hükümdar olmuştur. Baytaş, bu zatın Türkçe adı olup, Süleyman da İslâmî adıdır. Pritsak'ın, Baytaş ile Musa'nın aynı şahsiyet olduğunu söylemesi doğru değildir. Çünkü, yukarıda da söylediğimiz gibi, Am'ak Buhari ve Haydar Razi, Musa'yı kesin şekilde tefrik edip, yazmışlardır. O, Bilge Munçur Oğulcak, Satuk Buğra'dan sonra Baytaş'ı dördüncü han olarak kabul ediyordu. Gerçekte ise, beşinci olacaktır.

Baytaş'ın iki oğlunu biliyoruz: Ali ve Harun, Kendisinin ölümünden sonra yerine Ali geçti. Bunun adı kaynaklarda Arslan Ali Tünge olarak da geçer. "Harik" sıfatı da vardır. Ancak bunu, belki yanarak şehid oluşu ile almıştır. Harun da, Buğra Han, önce Fergana'yı, daha sonra Buhara'yı Samanîlerin elinden almıştır. Fakat Buhara'ya geldikten sonra sıtmaya yakalanmış, Isıkgöl yanındaki Koçkar başına çekilmiştir. Karahanlılara dair efsanelerde, onun 994 deki ölümü, sona bağlanır." Güyâ bir seyyidler ve evliyâlar şehri olan Buhara'ya karşı terbiyesizce hareket etmiştir. Bunun için hastalanmış, hatta ölmüştür". Hatta bunun Mâverâünnehr'in istilâ etmesini El-Biruni'de menfi karşılamıştır. Asâr ül-Bakiye'sinde Harun Buğra'yı şöyle anlatır: "387 de Samanîler ülkesine hücum etti. Kendisine Şihab üd-Devlet lâkabını vermişti. Haddini bilmiyor. Ayrıca Emîr üd-Devle, Seyyid ül-Müminun da diyordu. Allah onlara bu dünyada cezalarını verdi. Kendisinin acizliğini, Allah bizzat gösterdi" diyerek memnuniyetini izhar eder. Anlaşıyor ki, El-Biruni ve İbn Sina gibi âlimler, daha çok İnan ve Yunan tesirinde, yerleşik medeniyete hayran kimselerdi. Sahra ve bozkır kavimlerinin şehirleri o alıp yıkmalarını istemiyorlardı. Ama olaylar buların istediği gibi ceryan etmedi.

Harun Buğra Han'ın, Mâverâünnehr'i aldığı vakitler, hakkında hayli bilgiye sahibiz. Bu sırada Samanîlerin başında beceriksiz bir şahsiyet olan II. Nuh bulunuyordu. Horasan taraflarını idâre eden vali-i umumisi Ebu Ali Simcur aslen Kalaç Türklerinden olsa gerektir. Simcur oğulları orada devamlı hükümet süren

bir sülâle olarak görülmektedir. Halbuki Horasan'ın asıl kuvveti, Halaçlardan ibaretti. Samanîlerin sona ermesi ile ilgili olaylar, işte bu Ebu Ali Simcur ile Harun Buğra Han arasındaki anlaşma ile başladı. Herat'da oturan Simcur ile Harun arasında, Samanîleri ortadan kaldırmak için bir anlaşma yapıldı. Buna göre hudud, Amu Derya olacak, berisi Simcur'a, ötesi de Harun Buğra'ya ait olacaktı. Utbî tarihinde (1, s. 163) de mesele zikredilmiştir. Bu mücâdeleler sırasında Harun Buğra Han'ın babası İlik lâkabını taşıyordu. Anlaşıyor ki, bu hükümdar daha çok Yağmalara dayanmaktadır. Şehabeddin Mercânî, bunun "Bu padişah Şihabüddin, Zahir-üd-Dâve, yâni islâmın yayılmasının davası olduğunu ve Melik-i Bilâd-ı Türk" olduğuna dair bir kayıt nakleder. Mercânî, Karahanlılara dair bir çok küçük kayıtları, tarihi olmayan eserlerden almıştır. Harun Buğra Han için verdiği kaydı, da, böyle bir eserden naklettiği anlaşılıyor. Keza Harun Buğra'nın babasının Süleyman olduğunu da söylüyor. Baytaş Arslan Han'ın islâmî isminin Süleyman olduğunu biliyordu.

Harun Buğra ile beraber, Mâverâünnehr'in fethine iştirak eden Ali Tunga, Kâşgâr taraflarına kâfirlerin tasallutu üzerine hemen oraya döndü. Kendisinin ölümü de orada olacak, şehid düşecektir. Yanık İlik Arslan Han da dediğimiz bu Karahanlı hanını, daha çok Kâşgâr'ın şimal taraflarında yaşayan Yağmaların başında bulunduğunu anlıyoruz. İlik Han kendisi de Buhara'ya karşı harekâta katılmış, lâkin oraların fethini tamamlamadan, doğudan sınırlarına giren kalabalık kâfir ordusunu karşılamaya gitmiştir.

Arslan Ali Tunga'nın doğudaki savaşlarına dair tafsilâta sahip değiliz. Doğuda öldüğünü biliyoruz. Ki lâkabı da zaten "Harik üş-şehid"dir. Herhalde bir savaşta yanarak şehid düşmüştür. Süryânî kaynaklarına da akseden, ileride başka seferler dolayısıyla bilgi verilecek olan bu mücâdeleler sırasında Ali Arslan Han İlik'in kızı da, savaş meydanında şehid olmuştur. Gömüldüğü yer kâfirlerin içinde olduğundan, orada rahatsız olduğunu hissettirmiş ve sonra babasının yanına gömülmüştür. Arslan Ali İlik'in şehâdeti, 998 yılı başlarında olmuştur. Kendisinin işleri de ölümünden sonra, oğlu İlik Han Nasr'a kaldı. Kendisi ile beraber şehid düşen Meryem ile ilgili rivâyetleri şöyle özetleyebiliriz: Hacca giden bir Karahanlı Hanı, dönüşünde Mer'jem'i rüyâsında görür. Meryem, kâfirlerin içinde rahatsız olduğunu, İslâm içine götürülmesini söyler ve sonra babasını yanına nakledilir. Bu Karahanlı prensine ait kayıt, Harun Buğra Han'a ait olabileceği gibi, oğlu Yusuf Kadır Han'a da itlak olunabilir. Herhalde Kadır Han o zamanlarda daha hükümdar değil, prensti. Ancak, Hangisi olursa olsun, doğudan akan kâfirleri bırakıp, hacca gitmenin, pek dikkate değer olduğu muhakkaktır.

Harun Buğra Han'dan sonra Karahanlıların başına geçen İlik Han Nasr, cesur ve cengâver bir şahsiyetti. Evvelâ devletinin batı sınırlarında bulunan Samanîlerle mücâdele etmiştir. Hatta II. Nuh'dan sonra Samanîlerin başına geçen II. Abdülmelik'i esir alıp, Özkend'e götürmüştür. Bundan sonradır ki, Mâverâünnehr-

in idâresi İlik Han'ın eline geçti. 994 de Harun Buğra Han sıtmadan hastalanıp Koçkarbaşı'nda öldükten sonra İlik Han Nasr, onun savaşlarını devam ettirdi. İlik Han Nasr, pek büyük bir şahsiyettir. Kutsal bir insan olarak zikredilir. Zirâ İlik Han, İslâmiyetin yayılmayan yerlere yayılması hususunda gayret etmiştir. Özkend ile Isıkgöl arasında sahalar gibi, İslâm olmak hususunda tereddüdü olan yerlerin kesin olarak müslüman olmalarını temin etti. İlik Han, Zerefşan havzası ve Fergana taraflarında yeni bir idare sistemi ve nizam ырrleştirmiştir. Bu bakımdan onun oğullarına ithaf edilen fıkıh kitaplarında birisine "Han Kadısının Fetvaları" ismi verilmiştir. Gerçekten bu fetva kitaplarında yerli adetler aksettirilmiştir. İhtimal bu sebebdendir ki, buraları Reşideddin Oğuznâmesinde "İlig memleketi" olarak geçmektedir.

Sonuncu Samanî hükümdarı olan Abdülmelik, İlik Han Nasr ile olan savaşlarında Oğuzları kendisine yardıma çağırmıştır. Oğuzlar da kalabalık olarak Buhara'nın kuzey ve güneyindeki sahalara yerleşmişlerdi. Oğuzların dahil bulunduğu Samanî ordusu, Karahanlılarla savaşırken, muharebenin en kızgın anında Oğuzlar, Samanileri terk edip, Karahanlılar tarafına geçtiler. Utbî v.s gibi kaynaklarda bu hadise Oğuzların ihaneti olarak zikredilir. Ancak mesele basit bir ihanet olarak ele alınmamalıdır. Oğuzlar artık memleketi Samanîlerin idare edemeyeceğini görmüşlerdi. Bunları gördükten sonradır ki, Karahanlılar tarafına meylettiler. Böylece Havas'de cereyan eden savaş sırasında 10.000 kişilik kuvveti ile Oğuzların şefi , beri tarafa geçivermişti. Böylelikle Karahanlılar Mâverâünnehr'e sahiboldular. Abdülmelik'in halefi Muntasır, tekrar yardım alıp direnmek istedi ise de, 1004 mayısında ceryan eden muharebede kesin olarak yenildiğinden bir daha kendilerini doğrultamadılar. Bu, Samanî devletinin sonu olmuş bulunuyordu. Muntasır'a bu faaliyetinde yardımcı olacak Türk'den ileride bahsedeceğiz.

Oğuzların Samanileri terk edip (1004) Karahanlılar tarafına geçmelerini izah etmek için, Türk Destanlarında enteresan bilgi buluyoruz. Z.V. Togan'a göre, Oğuzların ve Mâverâünnehr'in tarihindeki bu inkılabı yapan zat, Salur Kazan'dır. Erzurum taraflarında da görülen Salur Kazan'ın, buradaki faaliyetini, Z.V. Togan yakında O.Ş.Gökyay'ın neşredeceği Dede Korkud Kitabının "Kahramanlar" faslına yazdığı bir makalede göstermiştir. Kazan adınaki bu zata, sadece Oğuz rivâyetlerinde değil, Kazak-Kırgız Destanlarında da raslıyoruz.

Kublandı ismindeki bu Kazak destanının kahramanı, Kara Kıpçak aşiretindedir. Yanında ise, Karaman v.s gibi beyler bulunmaktadır. Bunlar Kazan'ın reisi olduğu Salurlara muhaliftirler. Halbuki kendileri de Salurlardandırlar. İslâmiyeti kabul edip, Karahanlılar tarafına geçenler Kazan'ın başında bulunduğu Salurlardır. Kaynaklarda bunlar 5-10.00 çadırlık bir kuvvete malik olarak zikredilirler. Karahanlılara geçen Salur Beyinin ismi, Utbî'nin bazı nüshalarında ve ingilizce tercümesinde Muhsin'dir. Ekseri noktalarında ise "مُحْسِنٌ لِحَسَنٍ" olup, son şekilden Muhsin okunuşu istikak etmiştir. Konya'da İzzeddin Koyunoğlunun hususî kütüphanesindeki h. VI. yüzyıla ait Utbî'ni en eski nüshalarından

birisinde bu isim Toğdemir ül-Maruf Hasan bn Tak olarak kaydedilir. Bu zikri geçen beyin isminin kesin şeklidir. Toğdemir, bu zatın islâmiyetten önceki ismi olmalıdır. Hasan, onun müslümanlık adıdır ve Türkler arasında daha ziyâde Kazan telâffuz edilmiş olacaktır. Fakat burada "El-Maruf" yâni şekilde şöhret kesbettiğini belirtilmesi mühimdir. Yâni bu zatı o zamanlar 'Orta Asya'da (Hasan/Kazan) isimi ile meşhur olmuştur. İşte bu Hasan/Kazan'ın, Kublandı destanında zikredilen Kazan Alp ile aynı şahsiyet olduğu muhakkaktır.

Utbi'de tesbit ettiğimiz Hasan'ın tarihte bir defa daha görüyoruz. Şöyle ki, Zahireddin İlik Han Nasr, gayet dindar ve doğru adam olmakla beraber hayli sertdi ve Gazneli Mahmud ile arası da bu yüzden açılmıştı. Gazneli ülkesine taarruz etmiş, savaşlar Belh etrafında olmuştur. Zafer filleri sayesinde Sultan Mahmud'a gülmüştür. Gazneli Sultan Mahmud'un 1007 lerde Multan Seferinde, yâni memleketin şimalinden uzakta bulunması, İlik Han'ın yeniden Gazneli ülkesine saldırmasına sebep oldu. Kendisi Afganistanın kuzey kısımlarını almak istiyordu. Gazneli Mahmud'a şöyle diyordu: "Senin babanın ülkesi daha güneydedir. Samanilerin olan kuzey kısmı, onların varisi olan bana aittir". Gazneli Sultan Mahmud'un beşyüz kadar fille katıldığı bu savaşlar sırasında bir ara İlik Han Has'ın Buhara valisi olan Cafer Tekin, Belh'i almıştır. Diğer bir akrabası olan Subaşı Tekin'i de Horasan'a yollamıştı. Gazneli Sultan Mahmud da Horasan'a, en güvendiği kumandanlarından Arslan Cazib'i bırakmıştı. Her ikisi Tican Nehri kıyılarında karşılaştılar. Birisi Sultan Mahmud'dan, öteki de Buhara'dan gelecek takviye kuvvetlerini bekleyerek nehir boyunca yürüdüler. İşte bu sırada Serahs'a gelindiğinde Subaşı Tekin, Hasan bn Tak'ı yakalayıp, öldürdü. Vaktiyle Karahanlılara iltihak etmiş olan birisinin böyle öldürülmesi önemlidir. Zira Hasan, dört yıl kadar önce son Samanî prensi Muntasır'a yardım için geldiği halde, Karahanlılara iltihak etmişti. Lâkin anlaşıldığına göre, siyâsi sempatisi Horasan ve Serahs'da oturduğu sırada tekrar Samaniler tarafına kaymıştır. Herhalde Karahanlılar, kendi taraflarına geçtikten sonra onun tekrar dönmesini büyük bir suç saydıklarından, Subaşı Tekin onu yakalayıp öldürmüştür. Utbi, 11, s. 79 dan öğrendiğimize göre bu hadiseler 1007 yılı sonlarında veya 1008 başlarında olmuştur.

Oğuzların Samanî veya Karahanlılarla münasebetlerini Hasan bn Tak hakkında verilen bu yeni malûmattan dolayı yeniden gözden geçirmeliyiz. Barthold'ta, burada bahsedilen Hasan'dan bahsetmiş, lâkin onu Selçuklularla karıştırmıştır. Pritsak'da aynı şekilde, "Oğuz Yabgularının İnkırazı" ismi ile Fuad Köprülü Armağanı'nda çıkan yazısında Selçuklulara bağlar. Toğdemir Hasan bn Tak, Orta Asya'da, Kansu taraflarında bir aralık Hristiyanlığı kabul etmiş Salurların isimlerinin diğer telâffuzu ile Sarıgurların oradan ayrılıp, Batı Türkistana gelmiş olan Oğuzların reisi olmuş olsa gerekir. Yani Hasan ismini alan Toğdemir batıya geldikten sonra müslüman olan Salurların, Karaman da hristiyan kalan Salurla beyleri olarak gözüküyor. Fakat bu Kazan Alp ile birlikte son Samaniler devrinde

Horasan'a geçmiş olan Salurların ancak bir kısmı müslüman olmuştur. Diğer kısmı yine Hristiyan kalmış görünüyor. Salurlara ileride yine yer yer temas edilecektir. 1007 sanlarında Salur-Karahanlı mücadelesi sırasında Selçuklular orada yoklardı. Hasan yani Kazan Alp'in mensup olduğu Oğuzlar, Selçukluların çıktığı Oğuzlardan ayrıdır. Onlar Gazneli tarihlerinde "Balkan Türkmenleri" ismi zikredilir ki, bunlar Salurlardır. Hristiyanlık tesirinde kalan Oğuzlar Çin ile Tibet arasındaki yerlerden Isıkgöl, Yedisu havzası yolu ile gelmişlerdir. Öteki Oğuzlar ise daha önceleri Aral Gölü etrafında, bir kısmı da Aral ile Hazar arasındaki sahadada idiler.

922'lerde İbn Fadlan işte bu sonuncu sahadadaki Oğuzları görmüştür. Reisleri olan Yabgu'yu Halifenin Sefâret Heyeti göremedi. Tarhan, Hazarların tarafını tutuyor, bunların yakalanıp Hazarlara teslim edilmesini söylüyordu. Ancak, muhtemelen Selçuk'un dedesi olan Subaşı daha iyi davrandı. Zaten kendisine Halifenin bir mektubu vardı. Halifeye sempatisinden ve cevabı dönüşlerinde vereceğinden bahsetti. Yâni Halifeye hizmete hazır olduğunu hissettirdi. İşte bundan sonra Subaşı İslâm tarafına geçmiştir. İslâmlığa yanaşmak Oğuzlar arasında bir ihtilâf yarattı. Yabgu, Hazarların tarafdarı ve belki de musevî idi. Buna karşı olan cereyanın liderliğini de Subaşı yapıyordu. Aralarındaki ihtilâf gittikçe derinleşmiş, nihâyet Selçuk, Oğuzlardan ayrılarak Sir-Derya mıntıkasında Yenikent'e gelmiştir. Yabgu'nun idaresinde bulunan Oğuzlar ise buna düşmandılar. Nihayet Selçuk, Cend ahâlisinin gayr-ı müslim Oğuzlara vergi vermesinin önüne geçerek Yabgu'ya karşı açıkça cebhe aldı. Cend'e yerleşti ve orada öldü. Selçuk'un "Yabgu" dan ayrılıp Cend'e gelmesi epey eski ve Hamdullah Kazvinî'nin Tarih-i Güzide'sine göre, 970 tarihlerindedir. Selçuk'un oğulları ise bir taraftan Samanîlerle, diğer taraftan da Karahanlılar ile iyi münasebetler kurdular. Onların müsâadesi ile Buhara'nın kuzeyinde Nur vilâyetinde yerleştiler.

Samanîlerin son prensi ve Karahanlılara mağlup olmuş olan Muntasır, şahsiyetsiz ve zayıftı. Ancak babaları zamanında Samanî ordularına kumanda eden Arslan Yavlu isminde bir kumandan ile birleşmişti. Buhara etrafında olan Arslan Yavlu, daha sonra Harezm'e geçmiş ve orada kuvvetli bir ordu teşkil etmiştir. 1001,1002 yıllarında da Buhara ve Semerkant'ı aldı. İşte bu Arslan Yavlu, Muntasır'ı Karahanlılara karşı koyacak bir kuvvet olarak destekledi. Ancak halk, kuvveti sadece Arslan Yavlu'dan ibaret olan Muntasır'a pek itibar etmiyordu. Anlaşıyor ki, Karahanlıların Türkistan'da Samanîleri mağlup etmelerinin sırrı, halkın kendilerine yardımcı olmalarıdır. Arslan Yavlu Bey, Karahanlılara karşı mücadelede Hasan bn Tak'ı kendisine yardımcı bulmuştu. Arslan Yavlu Bey de, Oğuzlardan olsa gerektir. "Yavlu (:Oklu) demektir". Bu isimdeki "lu" eki, bu şahsiyetin şark Türklerinden olmadığını gösterir. Zira onlardan olsa idi "Yavlı" denmesi icabederdi. Salurların bundan sonraki bir çatışmada, muhtemelen Burmeked'de Karahanlılara iltihak etmesi ile Muntasır son şansını da kaybetti. Türklerin maruf şahsiyetlerinden ve Dede Korkud'ta geçen Salur Kazan'ın tarihlerde geçen

Hasan bın Tak olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Çankü, Kazakların Kublandı Destanında da bu hususta oldukça teferruatlı bilgi bulunuyor. Bu destanın kahramanı Kara Kıpçak aşiretine mensup Kublandı'nın ve müttefikleri hristiyan tesirinde kalan Salurların bey'i Karaman'ın hasımları, müslüman Salurların temsilcisi ve lideri olan Salur Kazan'dır. Destanın devrini içindeki kayıtlardan tesbit edebiliriz. Zira bu destana göre Orta Tiyenşanlarda en kuvvetli birlik "Onsan Oymaut" dur. San, yüzbin demek olduğuna göre burada bir milyon "Oyma" vardı. Sondaki "ut" un çoğul eki olduğunu ve Oyma'nın Yağma demek olduğunu biliyoruz. Bu havalide Yağma Türklerinin kalabalık kütleler halinde bulduklarını ve Karahanlıların temelini onlar olduğunu biliyoruz. Şu halde, bu devirler X. yüzyıllar olup, Kazan Alp bu sırada Sir Derya boylarındadır. 1957, Alma Ata tab'ının (62-64) sayfelerdeki bilgiye göre Kazan Alp, Sir Derya kuzeyinden uzaklaşır İran hududuna gelmiş, orada bazı şehirlere sahip olmuştur. Burada Karaman'a hitab eden Kazak kahramanı Kublandı, şöyle der: "Kazan Alp, Kızılbaş sınırlarında şehirlere sahip olmuş, devlet kurmuş. Ülkesini talan edelim, şehirlerini yıkalım, kendisini öldürelim". Destanda da, aynı mütaka zikredilen bu Kazan Alp'in Utbi'de zikri geçen Toğdemir Hasan olduğu şüphe götürmüyor.

İlig Han Nasr'ın sürüklediği Karahanlı-Gazneli savaşları sırasında kaynaklarımız Karahanlılardan başlıca şu üç şahsiyetten bahsederler: İlig Han Nasr, biraderi Togan Han Ahmed ve nihayet Yusuf Kadır Han savaşlar sırasında Yusuf Kadır, Han, İlig Han Nasr'ın ordusunun sağ kolunun kumandanı idi. Sol cenahı Nasr'ın biraderi Cafer Tekin, orta kol ise bizzat İlig Nasr kumanda ediyordu. Karahanlıların hakani olan Togan Han, İlig Han Nasr'ın Gaznelilere karşı siyasetini tasvip etmiyordu. İlig Han Nasr'ın Gazneli sultan Mahmud ile olan savaşlarına dair Cemal Qarşi, Kemaleddin Muzaffer adlı birisinden bazı hikâyeler nakletmişti. Savaş, Amu Derya sahilinde oluyordu. Muharebeler sırasında nefer kıyâfetine giren İlig Han Nasr, Gazneli ordusuna dalmış, hatta Sultan Mahmud'un ordugâhına kadar gelmişti. Burada kendisinin elçi olup, görüşmek istediğini de bildirmiştir. Böyle bir elçi ile önce Mahmud, konuşmak istememişse de, sonradan ısrarına binaen kabul etmiştir. Fakat kabul edilince, kendisinin elçi olmayıp, bizzat İlig Han olduğunu ifade ederek "sulh yapalım" demiştir. Gazneli Mahmud buna inanıp, aralarında vasıtasız görüşmelere başlanılmıştır. Ancak İlig Han Nasr, şimdilik bu kadar, bundan sonrası için resmî elçiler gönderelim demiştir. Sultan Mahmud, daha sonra Ebuett - Tayyib Sehm ibn Mahmud üs-Salukî adlı bir âlimi elçi olarak yollamış ve sulh imzalanmıştır. Geri dönerken İlig Han da Toğancık'ı elçilik heyetine katmıştır. Bu heyet, her iki taraftan evlenme işini temin edecek, İran'dan "Şerif hurre, Turandan da nadir durre" yâni inci getireceklerdi.

İlig Han Nasr'a ait, zamanımızda olduğu gibi, tarihin muhtelif devirlerinde türlü anekdotlar söylenmiştir. Cemal Qarşi'nin bizzat görüşmüş olduğu Cemâled-din İlmâişî adlı zat, h. 669 da, İlmâişî isimli yerde ona şöyle bir hikâyeye anlatmış:

Sonradan Semerkant olan İlig Han Nasr'ın payitahtı önceleri Özgent idi. Özgent'in etrafı dağlıktı. Oraya sık sık ava çıkıyordu. Bu sırada sırtında odun taşıyan bir şeyh gördüler. İlig Han'ın askerlerinden birisi şeyhin odunlarını taşımak istedi. Şeyh "pekâlâ, sen yorulursan kim taşıyacak" deyince de, İlig Han "ben taşıyım" dedi. Nitekim bir müddet taşımış, lâkin yorulunca durdu. Şeyh ona dönmüş, elini eline dokundurunca, bir elektrikli tesir olmuş. Şeyh şöyle demiş: "sen bu odunu götürmek için zahmet çekiyorsun. Terliyorsun. Millet in bu kadar zahmetini nasıl yüklendin". İlig Han da bunun üzerine ağlamış ve Şeyh'in ellerine sarılmıştır. İlig Han Nasr'ın kendisi aslında hakan değil, hükümdarın naibi, yardımcı idi. Daha çok. Yağma Türklerine dayanıyordu. İlig Han, Türk hükümdarlarından Yavuz gibi, Timur gibi doğru-sert tiplerden birisidir. Millete karşı ne kadar şiddetle davranırsa davranırsın, doğruluk ve adaletten ayrılmadığı için, çok seviliyordu. Türklerden arapça yazan büyük tarihçi Zehebî diyor ki: "Mâverâünnehr'in sahibi olan İlig Han, burayı sonra aldı. Kahraman, şiddetli ve zalim bir padişah idi. Bastığı yere şiddetle basardı. Onunla büyük biraderi Arslan Ali Han arasında birçok hadiseler olmuştur. İlig Han Nasr'ın yerine Togan Han varis oldu. O, Sultan Mahmud ile uyuşma siyâseti götü. Bu sırada Çin taraflarından yüz bin çadırılık büyük bir kuvvet, Togan ve İslâm ülkelerinin üzerine, İslâmiyeti ortadan kaldırmak üzere hücum etti. İslâm bu güne kadar böylesine kalabalık bir hasım ordu görmemişti. Togan Han'da bunlara karşı asker topladı ve ayrıca birçok gönüllüler de geldiler, Allah ona nusret versin".

Karahanlıların bu devirlerinde iki mesele bizi meşgul etmektedir. Bunlardan birincisi neseb, veya isimlerin karışıklığıdır. Bu karışıklık Karahanlılara dair yazılan bütün eserlere, hatta ilmi neşriyâta da geçmiştir. Prof. Pritsak da İslâm Ansiklopedisinde verdiği Karahanlı şeceresinde kendisini bu karışıklıktan kurtaramamıştır. Bunun üzerinde durmak icab ediyor. İkinci mesele Uzakdoğu ve Orta Asya'dan gelen gayr-ı müslim Türk ve Budistlerin mahiyeti, onların savaşlarıdır. Bu gelenlerin niçin savaştıkları, önemli bir problemdir.

Neseb Meselesi:

Karahanlıların hükümdar ailesi hakkında daha çok Münecimbaşı'nın istifa ettiği Meceddin Muhammed Adnan doğru bilgi veriyor. Bu eserin Türkçeye çevrildiğini Kâtib Çelebî zikreder. Ancak Ali Kuşçunun oğlunun yaptığı bu tercüme ve eserin aslı bize kadar gelememiştir. Neseb hakkında Münecimbaşı'nın Meceddin Muhammed Adnan'dan naklettiği yanıda, Tezkire-i Satuk Buğra Han Am'ak-ı ve Buhari de bize yardımcı olacaktır.

Am'ak-ı Buhari, Harun Buğra Han ile Arslan Ali Tunga'nın babasının Süleyman olduğunu söylemektedir. Nitekim Cemal Qarşi de, Baştaş Arslan'ı, oğlu Arslan Ali Tunga'ya atfen Süleyman olarak gösteriyor. Hilâl üs-Sabi'de de Buğra Han hakkında bir kayıt vardır: "İlig Buğra Han'ın oğlu, Harun Buğra Han'dır".

Halbuki, İbn Esîr , bunun babasının Süleyman olduğunu yazmıştır. Müneccimbaşı, onun hakkında küçük bir not bırakmıştır. Buna göre Harun Buğra Han kendisini hutbelerinde “Peygamberin azadlı kölesi, Süleyman oğlu Harun Buğra Han” diye söylediği zikredilmektedir. Bütün bunlardan çıkan gerçek şudur ki, Harun Buğra Han’ın babası Baytaş Arslan Han’ın bir ismi Süleyman’dır. Bunu Cemal Qarşî sarahaten söylemekte, yukarıda zikredilen diğer kaynaklar da teyid etmektedir. Hilâl üs-Sabî’nin kaydından anlıyoruz ki, Baytaş Arslan Han, daha çok, yardımcı hanlardandır. Zira “İlig Buğra Han” lâkabını taşıyordu. Bu zat şehid Arslan Ali Tunga’nın da babasıdır.

Kaynaklarımızda geçen Hasan ve Hüseyin isimli iki hükümdarda meseleyi hayli karıştırıyor. Hatta bu, Pritsak’ı da yanıltmıştır. Çünkü, Harun Buğra Han’ın diğer isminin Hasan olduğunu söylemiştir. Pritsak, Selçukoğullarının hamisi olan Buhara hükümdarı Ali Tekin’i Harun Buğra Han’ın neslinden göstermektedir. Ayrıca kaynaklardan Beyhakî de, Ali Tekin’in biraderi Togan Handan bahsediyor. Bu Togan Han’ı önce zikrettiğimizden ayıralım ve II. Togan Han diyelim. Ali Tekin, Buhara’daki sikkelerinde kendisini Ali bn Hüseyin olarak yazmıştır. O halde Ali Tekin gibi, biraderi Balasagun hakimi II. Togan Han Hüseyin’in oğludur. Baytaş Arslan Han, (yâni Süleyman Han) Cemal Qarşî’de Ebul’l-Hasan diye de zikredilir. Şu halde Tezkire-i Satuk Buğra Han’da da geçen Hasan ve Hüseyin isimleri uydurma isimler değildir. Baytaş Arslan Han’ın Hasan ismini taşıyan bir oğlu vardır. Acaba bu İslâmî adı taşıyan Karahanlı Tekininin türkçe adı ne idi? Sikkelerde kendisine Ahmed de denilen Togan Han, mevcut olup, buna Kutb üd-Devle de deniyordu. Meskûkatdan anlaşılıyor ki, Hüseyin Han, İlig, yâni Sağır Arslan Han’ın kendisidir. Bunun oğlu olan ve bir adı da Muhammed olan II. Togan Han, Muhammed bn Hüseyin olarak da kaynaklarda zikredilir. Türkçe olarak bu prensi adlandıracak olursak kendisine Sağırarslanoğlu Togan, dememiz icabeder. Ayrıca diğer Muhammed ibn Hüseyin de söylenebilir.

Tezkire-i Satuk Buğra Han’da Hüseyin büyük kardeş, Hasan ise küçük kardestir. Fakat gerçekte Hasan büyük olmalıdır. Nitekim babalarının adı Ali olunca, tarihî hatıralara ve İslâmî an’aneeye uygun olarak böyle isim sırası güdülmüş olmalıdır. Nitekim Arslan Ali Tunga’yı büyük oğlu Hasan’a nisbetle Ebu’l-Hasan denildiğini yukarıda söylemiştik. Bu çift isimli oluşa, biz Türk tarihinin çeşitli safhalarda tesâdüf ediyoruz. Bilhassa yeni İslâm oluş safhasında bunlar hayli yaygındır. Bir adamın iki ayrı ismi olabileceğini bilmeyen İbn Esîr tarihinde şöyle bir kayıt vardır: “Doğudan gelen büyük tufan yâni kâfirlerin hücumundan bahsedirken diyor ki: “Bunlar Togan Han’la harbettiler. Bazıları bunun Ahmed Han devrinde olduğunu söylerler”. Yukarıda Togan’ın İslâmî adının Ahmed olduğunu görmüştük. Anlaşılıyor ki, İbn Esîr’in kaynaklarının bazıları aynı zatın Türk adını, bazıları ise İslâmî adını kullanmışlardır. Böyle olunca, aynı hadiseleri iki ayrı hükümdar yapmış gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Görülüyor ki vaziyet böyle değildir.

Karahanlılar tarihi için hayli ehemmiyetli olan ve evvelce de bahsedilen Tezkire-î Satuk Buğra Han üzerinde, burada daha etraflı olarak durmak gerekmektedir. F. Grenard'ın neşrettiği metinden O, Turan, Ülkü Mecmuasında tercüme edip, neşretmişti. Tezkire-î Satuk Buğra Han, daha çok beş önemli şahsiyet etrafında cereyan eden olayların hikâyesinden ibârettir. Bunlar ise Satuk Buğra Han, Seyit Ali Hakan, Hasan, Hüseyin ve Kadir Han Yusuf'dur. Tezkire-î Buğra Han, içlerinde gerçekten şehid olanlar da bulunmakla beraber bunların hepsini "şehid" olarak zikreder. Eserde, anlaşılıyor ki, İslâmî bir gazâ fikri ön plândadır. Yine anlaşılıyor ki, bu tezkirenin kaynağı, son dört şahsiyeti pek iyi bilen bir eser olmuştur. Bunun ise, Abdülgafir Hüseyin el-Nahif'in "Tarih-î Kâşgâr"ı olduğu biliniyor. 474/1081 de vefat eden müellif, şüphesiz Yusuf Kadir Han'ı görmüş ve ondan faydalanmış olmalıdır. Bu esas malûmatın dışında verdiği bilgilerin içinde yanlış veya gerçeğe uygun olmayanları pek çoktur.

Bu eserin yirmiden fazla nüshasını gören Z.V. Togan'a göre , Tezkire-î Buğra Han, mühim bir kaynaktır. Ancak aslında böyle kıymetli olan bu eser, sonradan Kâşgâr'ı idâre eden "Hocalar"ın eline geçmiştir. Bunlar da kendilerini Satuk Buğra Han'a bağlamak için kitaba çeşitli isimler uydurup, ilâve etmişlerdir. Şehabeddin Mercânî bu kitabın Ahmed İbn Sa'd ül-Argunî'nin telifi olarak zikrediyor, ve ondan arapça nakillerde bulunur. Halbuki Özbek İlimler Akademisi'nin Şark Yazmaları Kataloğu, 1955, III. cild s. 139) sahifede zikredilen Tezkire-î Satuk Buğra Han'ın da müellifi Ahmed bn Sadededdin Argunî idi. Fakat bu nüsha Türkçedir. Ona Veysel Karanî efsâneleri de ilâve edilmiştir. İşte bu Tezkire-î Satuk Buğra Han'a ilâveler yapan Hocalar ise, hiç bir zaman Satuk Buğra Han devrine çıkamıyorlardı. Onlar Semerkant yakınlarında Dehli isimli bir köyün hocaları olup, ancak XVI. yüzyılda Şarkı Türkistan'a geçmişlerdir. Onlar bazı nüshalarda iyice belli olan isimler ve malûmat yerleştirmişlerdir. Ezcümle Hocalar sülâlesinden Abbas Hoca isimli bir zatı Sasanîlerin meşhur hükümdarı Nüşirevan devrinde yaşamış göstermeleri de bu kabildendir. Güya bunu övünülecek bir şey gibi sıkıştırmışlar böylece eserin kıymetini tahrif etmişlerdir. Bu bakımdan F. Grenard'ın onu tahlil edip başka kaynaklarla mukayese etmesi mesaisi bir bir bakıma beyhude gibi olmuştur. Zira oradaki isim ve kayıtların çoğu sahte idi. Tezkire-î Buğra Han'da önemli olanlar, zikredilen şahıs isimleri ile coğrafi yer adlarıdır.